

NYUGATI TÜRK URALOM KELET-IRÁNBAN (KR. U. 650–750)

A kereskedelem és főleg a selyemkereskedelem fontos szerepet játszott a Kr. u. 6–7. században Közép-Ázsia államainak gazdasági életében. Ezért a selyemutak birtokáért folyó küzdelem nagymértékben meghatározta e korszak megtelepült és nomád népeinek politikai és katonai erőfeszítéseit egyaránt. A Kr. u. 6. század közepe táján a Közép-Ázsián keresztülvezető selyemutak legjelentősebb szakaszait a Tarim-medencéből nyugat felé az Aral-tóig és dél felé Barygaza-Broachig érő elágazásaikkal együtt a Hephthalita Királyság ellenőrizte, és ebből jelentős hasznot húzott. Éppen ebben az időben azonban a Türk Nomád Birodalom formájában hatalmas vetélytársa jelent meg Közép-Ázsiában. A türkök először Kr. u. 545-ben keresték fel a kínai határerődítményeket, hogy termékeiket selyemre cseréljék, de elutasításban részesültek. Később, a *T'ieh-lé* törzsek és a *Juan-juan*-ok fölött aratott győzelmük után azonban céljukat katonai erővel mégis elérték, és a kínai államoktól hatalmas selyemmennyiségeket kaptak. Így Kr. u. 569-től a *Chou* udvar minden évben 100 000 selyemtekercset adott nekik.¹ Ahogy a türkök hatalmas selyemkészleteket halmoztak fel, a selyemkereskedelem fejlesztésére és a selyemutak fölötti ellenőrzés megszerzésére tett erőfeszítéseik egyre agresszívabbak lettek. Minthogy gazdasági érdekeik a Sāsānidákéval sok tekintetben közösek voltak, az utóbbiakkal szövetségben megdöntötték a Hephthalita Királyságot, annak területéből azonban I. Xusrō sāsānida uralkodó ügyes politikai és katonai lépései miatt csak Sogdianét tudták birtokba venni, míg a Sāsānida Irán mint vazallus királyságokat és fejedelemségeket Čagānīyānt, Sindet, Bostot, Ruxxajot, Zābulistānt, Toxaristānt, Turistānt és Balistānt biztosította magának.²

Így tehát a türkök Közép-Ázsiában a selyemút jelentős szakaszainak birtokába jutottak, azonban katonai sikerük ellenére sem ők, sem szogd kereskedők nem tudták másnak eladni selyemkészleteiket, mint a perzsáknak, akik viszont elutasították, hogy kereskedelmi kapcsolatokat létesítsenek velük. Ekkor a türkök először a bizánciakkal igyekeztek kereskedelmi kapcsolatokat létesíteni és selyemkészleteiket közvetlenül nekik eladni. Azonban a Sogdianéból kiinduló és az Ustyurt fennsíkon, a Kaszpi-tengertől északra elterülő pusztaságokon keresztül haladó és az Emba, Ural és Volga folyókat keresztező steppei út, amelynek megtevése után még a Fekete-tenger délkeleti partvidékén fekvő bizánci területre kellett eljutni, hogy onnan hajón folytassák az utat Konstantinopolisig, egyrészt túlságosan nehéznek

¹ *H. Ecsedy*: Trade-and-War Relations between the Turks and China in the Second Half of the 6th Century. *Acta Orient. Hung.* 21 (1968) 131 sk.

² *J. Harmatta*: Late Bactrian Inscriptions. *Acta Ant. Hung.* 17 (1969) 401 és 71. j.

és bonyolultnak bizonyult a nomádok kereskedelmi karavánjai számára, másrészt veszélyes is volt, mert a Kaukázusban húzódó *limes Sasanicus*-on épített erődítményeik segítségével a perzsák a Kaukázustól északra fekvő területet egészen a Kubán-folyó völgyéig ellenőrzésük alatt tartották. Ezért kedvezőtlen tapasztalatok után a türkök katonai erőhöz folyamodtak, Kr. u. 569/570-ben nagyarányú katonai hadműveletet kezdtek a Sāsānida Irán ellen, és elfoglalták a korábbi Hephthalita Királyság területét, amely ebben az időpontban vazallus királyságok és fejedelemségek formájában Iránhoz tartozott. A Sāsānidák nem tudtak a türk támadásnak eredményesen ellenállni, mert Kr. u. 571-ben Bizánccal is kitört a háború. A türkök Irán ellen 569/570-ben vívott háborújának részleteit egyetlen forrás sem őrizte meg, azonban al-'A'sā arab költő egy 575 és 580 között írott költeményéből, amelyben előfordul a *turkun wa Kābulu* „a türkök és Kābul” kifejezés, annyi mindenesetre világosan kiderül, hogy a türk hadsereg Kr. u. 570-ben Kābulban tevékenykedett.³

A későbbi történeti események azt bizonyítják, hogy a Hephthalita Királyság utód-fejedelemségei, amelyeket I. Xusrō korábban Iránhoz csatolt, elfogadták a türk fennhatóságot, és ettől kezdve a nyugati türk qayan vazallusai lettek. Így most már megnyílt a selyemút déli szakasza a türkök és a szogd kereskedők számára, akik a selymet India nyugati partvidékének kikötőibe szállították. Annak a hadműveletnek, amelynek során a türk haderő elfoglalta a Krím-félszigeten a bizánci kézben levő Bosporos városát, nyilvánvalóan ugyancsak az volt a célja, hogy megszerezze a steppei selyemút ellenőrzését egészen a Fekete-tengerig.

A korábbi hephthalita területek állandó jellegű katonai megszállása azonban valószínűleg ekkor még nem jött számításba. A türk hadsereg törzsi katonai egységekből állott, következésképpen a türk csapatok állandó állomásoztatása az elfoglalt területeken csak egész törzsi csoportok és állatállományuk áttelepítése által lett volna lehetséges, hogy fenntartásukat, ellátásukat és utánpótlásukat biztosítani tudják. Így azután a hephthalita fejedelemségek mint a nyugati türk qayanok vazallusai tovább is fennmaradtak, és a Xingilek régi hephthalita királyi dinasztiája tovább uralkodott Kābulban és Gandhārában.

A történeti tapasztalatok azonban nem igazolták ennek a politikai megoldásnak a célszerűségét, mivel sem a Sāsānidák nem adták fel igényüket Kelet-Irán birtoklására, sem a hephthaliták nem hagytak fel függetlenségi törekvésekkel. Így a Pei-shê (c.XCIV.p.4r) szerint mind a perzsák, mind a hephthaliták fellázadtak Ta-t'ou (*Tardu) qayan ellen 581-ben vagy 582-ben.⁴ Néhány évvel később, 588/589-ben ismét háború tört ki a perzsák és a hephthaliták között. A perzsa hadsereg Bahrām Čōbīn parancsnoksága alatt elfoglalta Balhot, átkelt az Amu Daryán és abban az ütközetben, amelyet a hephthaliták segítségére siető türk sereg ellen vívott Transoxániában, Bahrām, a perzsa fővezér egy nyíllövessel megölte Ch'u-lo (*Čor) türk qayant és nagy zsákmányt ejtett.⁵

Bahrām Čōbīn katonai sikereinek azonban nem voltak tartós következményei, mivel a perzsa hadvezér röviddel győzelme után, amelyet a türkök felett

³ J. Harmatta: Byzantinoturcica. Acta Ant. Hung. 10 (1962) 133, 5. j.

⁴ E. Chavannes: Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux.² Paris. 50.

⁵ J. Marquart: Erānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Berlin 1901, 65, és: Wehrot und Arang. Leiden 1938, 138 sk., 141 sk., 153 sk. K. Czeglédy: Bahrām Čōbīn and the Persian Apocalyptic Literature. Acta Orient. Hung. 8 (1958) 24.

aratott, fellázadt IV. Hormizd sāsānida uralkodó ellen. Igaz ugyan, hogy Vistahm, akit II. Xusrō Bahrām legyőzése után Xorāsān helytartójává nevezett ki, fennhatóságának elismerésére kényszerítette Šaug és Pariowk hephthalita uralkodókat, azonban őt később (595-ben vagy 596-ban) Pariowk alattomosan meggyilkoltatta.⁶

Bizonyára az 581 és 596 közötti évek zavaros eseményei érlelték meg a nyugati türk qayanok udvarában azt a döntést, hogy változtassanak a Kelet-Íránban még fennálló hephthalita vazallus fejedelemségek rendszerén, és közvetlen türk uralom alá vessék a korábbi Hephthalita Királyság egész területét. E terv megvalósítása bizonyos késedelmet szenvedett az északi és a nyugati törkök közt kitört testvérháború következtében. Shih-kuei (*Jig) qayan hatalomra kerülésével Kr. u. 611-ben azonban a Nyugati Türk Birodalom belső helyzete megszilárdult, és hamarosan kedvező történeti alkalom is adódott Toxaristán és Gandhāra katonai megszállására. A perzsák és a hephthaliták között háború tört ki, és a türk qayan csapatokat küldött az utóbbiaknak, vazallusainak a megsegítésére. A türk hadsereg nagy győzelmet aratott a perzsák felett, és egészen Rayig és Isfahānig nyomult előre. A törkök betörésével kapcsolatban álló két érdekes tárgyi emlékre hívhatjuk fel a figyelmet.

Az egyik a Foroughi Gyűjtemény sāsānida gemmái között található ismeretlen írásos feliratúnak minősített pecsétkő (CII Part IV, Vol. VI. Pl. XXXIII, 20). Valójában a pecsétkő középperzsa és türk rovásírásos felirattal van ellátva. A középperzsa felirat szövege a következő:

1. sor	<i>zyk</i>	„Zig
2.	<i>h̄hn</i>	qayannak
3.	<i>GDH</i>	dicsőség!”

A rovásírásos türk szöveg olvasata és értelmezése a következő:

1. sor	<i>b(a)q (e)š (e)b</i>	„Ügyelj társra, házra,
2.	<i>qiy (ü)k (o)η kü</i>	településre! Jó hírnevet szerezz!”

Felirata alapján ítélve e gemmában szemmel láthatólag Jig qayan adminisztratív pecsétkövével van dolgunk, amelyet a megszállt iráni területek adminisztrációja számára készítettek. A középperzsa feliratot rajta bizonyára szogd írnokok segítségével készítették, mert a *qayan* szó *h̄hn* írásképe szogd orthográfiát tükröz (szogd *γ'γ'n/h̄'h'n* szemben a középperzsa *h̄'k'n* írásmóddal). A rovásírásos türk szöveg a helyes uralkodói magatartás normáit vagy követelményeit rögzíti tömör formában.

Írán türk inváziójának másik figyelemre méltó tárgyi emléke egy medaillon,⁷ mely Jig qayant ábrázolja profilban és a következő középperzsa felirattal van ellátva:

1. sor	<i>GDH 'pzwn zyk</i>	„Dicsőség, gyarapodás Zig
2	<i>MLK'n MLK'</i>	királyok királyának!”

⁶ Th. Nöldeke: Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Aus der arabischen Chronik des Tabarī übersetzt von Th. Nöldeke. Leyden 1879. 435, 478 sk.

⁷ A medalliont R. Göbl tette közzé: Medaillen des islamischen Mittelalters und ihr Formenkreis. Litterae Numismaticae Vindobonensis 3 (1987) 265 skk., 276 skk., 39. t., 2. kép, a király nevét azonban nem tudta elolvasni, és így az anonimnak gondolt medalliont az iszlám korába helyezte.

E medaillont bizonyára Zig qayan perzsák fölött aratott győzelmének megörökítésére bocsátották ki.

Ezek az érdekes tárgyi emlékek arra mutatnak, hogy a nyugati türk qayan a kelet-iráni területeket véglegesen birodalmához szándékozott csatolni. Jelentős katonai sikereik ellenére sem tudták azonban a türkök tervüket ekkor megvalósítani. Valamilyen ismeretlen okból ugyanis Ĵig qayan visszahívta győzelmesen előnyomuló hadseregét. Így Smbat Bagratuni, az örmény származású perzsa hadvezér ismét legyőzte a magukra maradt hephthalitákat, és párviadalban megölte királyukat is.

Mindez azonban nem akadályozta meg Toxaristān és Gandhāra végleges hozzácsatolását a Nyugati Türk Birodalomhoz néhány évvel később, 625 táján, amikor a Sāsānida Irán háborúba keveredett Bizánccal, ami végül is bukásához vezetett.⁸ Ton Yabγu qayan nyugati türk serege egészen az Indus folyóig hatolt előre, birtokba vette a legfontosabb városokat, és a hephthalita dinasztiákat türk uralkodókkal váltotta fel. Valószínűleg ezt az eseményt örökítette meg az a medaillon, amelyet bizonyára Tardu šad, Toxaristān új türk uralkodója veretett Ton Yabγu qayan tiszteletére a következő szöveggel:

GDH 'pzw't' yyp MLK''n MLK'

„Megnövekedett a dicsősége Ĵeb (Yabγu) királyok királyának!”⁹

A 625 táján a Nyugati Türk Birodalomhoz csatolt területek közül Xuttal és Gandhāra-Kābul önálló királyságok voltak a Hephthalita Birodalom felbomlása után. Kābul-Gandhāra királyai, akik a *xingil* címet viselték, Toxaristān hephthalita királyainak pénzverését folytatták. Pénzfelirataik tanúbizonyságából a következő királyok neveit ismerjük: (II.) Khiŋgila, Purvāditya, Triloka, Naraṇa, (I.) Narendra és (II.) Narendra. A pénzfeliratok kivétel nélkül brāhmī ábécében íródtak, és Khiŋgila kivételével valamennyi király ind nevet visel. Ezek a jelenségek arról tanúskodnak, hogy a Kr. u. 6. század folyamán a hephthalita királyi dinasztia elindesedett. Ugyanez érvényes Xuttal hephthalita fejedelmeinek esetében is, akik pénzeiket a *jayatu Baysāra Khotalaka* „Győzzön Baysāra, Xuttal (ura)!”, *jayatu Baysāra* „Győzzön Baysāra!” és *Śrī Vaysāra* „Őfelsége Vaysāra” ind feliratokkal verették.¹⁰

Kāpiša (Kābul) = Gandhāra utolsó hephthalita királyát, II. Narendát egyik pénzén (Cab.d.Méd. lelt. sz. 1974/443) bikafejjel díszített koronával ábrázolták. Figyelembe véve azt a tényt, hogy a bikafej mint koronadíszítés megjelenik Toxaristān türk yabγuinak pénzein is, e szimbólum használata II. Narendra pénzein nyilvánvalóan a türk fennhatóság elismerését jelenti. A bikafej megjelenése a nyugati türk qayanok uralkodói szimbólumai között valószínűleg azzal függ össze, hogy Tardu qayan felvette a *Buqa* 'Bika' címet, amikor Kr. u. 599-ben egyedüli uralkodója lett az egész Türk Birodalomnak.¹¹

⁸ E háború kapcsolatáról a selyemútért folyó küzdelemmel és a közép-ázsiai eseményekkel *J. Harmatta: The Struggle for the Possession of South Arabia between Aksūm and the Sāsānians. IV. Congresso Internazionale di Studi Etiopici* (Roma 10–15 aprile 1972). I. Roma 1974. 95–100.

⁹ *J. Harmatta: La médaille de Ĵeb Šāhānšāh. Studia Iranica* 11 (1982) 167 skk.

¹⁰ *H. Humbach: Baktrische Sprachdenkmäler. I. Wiesbaden* 1966. 31, 58.

¹¹ *E. Chavannes: i. m.* 51.

Kāpiša-Gandhārával szemben Toxaristān és fővárosa, Balḥ sokat veszített korábbi jelentőségéből. Bár Balḥ hephthalita uralkodója a kušāna eredetű *šāva* 'király' címet viselte (az örmény forrásokban *šaug* < *šāvak, az arabban *šāba*, a perzsában *šāva*), fiának neve: *Pariowk* (az örményben íráshiba a *Parmowk alak helyett) vagy *Barmuḍa*, *Parmuda* (az arabban és a perzsában, íráshiba *Barmuka, *Parmuka helyett), amely a buddhista *pramukha* címre megy vissza, világosan mutatja, hogy viselője a Balḥ mellett fekvő nagy buddhista központnak, a *Naubahār*-nak volt a feje, azaz méltósága és hatalma inkább egyházi, mint világi jellegű volt. Az iszlám idejében élő Barmakidák híres családja nyilván a Balḥ melletti Naubahār pramukháinak a leszármazottja volt.

A türk hódítás után a korábbi Hephthalita Királyság valamennyi fejedelemsége Toxaristān Qunduzban székelő türk yabγujának az uralma alatt állott. A *Chih-fu-yüan-kuei* kínai enciklopédia¹² felsorolja azokat a királyságokat és fejedelemségeket, amelyek Toxaristān türk yabγujának voltak alávetve. Ezek a következők voltak: *Hsieh-yü* (Zābulistān), *Chi-pin* (Kāpiša-Gandhāra), *Ku-t'u* (Xuttal), *Shih-han-na* (Čaγāniyān), *Chieh-su* (Šūmān), *Shih-ni* (Šiγnān), *I-ta* (Bāδγēs), *Hu-mi* (Waxān), *Hu-shih-kien* (Gōzγān), *Fan-yen* (Bāmiyān), *Chiu-yüeh-to-chien* (Kavādiγān), *Pu-t'o-shan* (Badaxšān). Hui-ch'ao kínai zarándok, aki ezekben az országokban Kr. u. 723 és 729 között tett utazást, megerősíti, hogy Gandhārában, Kāpisában és Zābulistānban a király és a hadsereg türk (T'u-chüeh) volt.¹³ Személyes tanúbizonysága világosan bizonyítja türk populáció bevándorlását ezekre a területekre. A kínai források a qarluqok, arab és perzsa történeti adatok pedig a qarluqok és a qalačok betelepődését tanúsítják.¹⁴

Toxaristān és a fennhatósága alatt álló kiskirályságok első türk uralkodója Tardu šad, a nyugati türk Ton Yabγu qayan fia volt. Őt azonban néhány évvel később felesége megmérgezte, és ekkor fia, Īšbara yabγu követte az uralomban, aki a türk uralkodók közül elsőként kezdett pénzt veretni. Éremképe úgy ábrázolja őt, hogy két szárnyal és egy bikafejjel díszített koronát visel. Egyik emissziójának (Cab.d.Méd. lelt. sz. 1970/755) felirata a következő:

előlap	<i>šb'lk' yyp MLK'</i>	„Īšbara Ĵeb (Yabγu) šāh”
hátlap	<i>pnčdh ḥwsp'</i>	„(veretett) 15. (uralkodási évében), Xusp(ban)”

Ha Īšbara yabγu 630 körül lépett trónra, akkor e pénzt 645-ben Xuspan, Kōhistān egyik városában, tehát Toxaristān nyugati felében készítették. Egy másik emissziót¹⁵ Īšbara 13. uralkodási évében Harēban (Heratban) bocsátottak ki, míg egy harmadikat 20. uralkodási évében Šuburgānban vertek. Ebből arra lehet következtetni, hogy Īšbara uralkodása 650-ig tartott, és legalább három pénzverdéje működ-

¹² *E. Chavannes*: i. m. 250 skk.

¹³ *W. Fuchs*: Huei-ch'ao's 慧超 Pilgerreise durch Nordwest-Indien und Zentral-Asien. SPAW Jhg. 1938. Phil.-hist. Kl. Berlin. 444, 447, 448.

¹⁴ *V. Minorsky*: Hudūd al-'Ālam „The Regions of the World”. Translated and explained by V. Minorsky. London 1937. 347 sk. K. Czeglédy: Zur Geschichte der Hephthaliten. In: From Hecataeus to Al-Huwārizmī. Budapest 1984. 213–217; *M. Maróth*: Die Xalağ in den arabischen Quellen. In: From Hecataeus to Al-Huwārizmī. Budapest 1984. 269–272.

¹⁵ *R. Göbl*: Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Baktrien und Indien. III. Wiesbaden 1967. 265/1 és 265/2 emissziók.

dött (Xuspan, Harēban és Šuburgānban) Toxaristān nyugati felében ebben a periódusban. Kr. u. 650 körül azonban a nyugati türkök hatalma lehanyatlott, és birodalmuk szétszakadt részei, legalábbis névleg, a T'ang Birodalom vazallus királyságai és fejedelemségei lettek.

Toxaristān első türk királya, akit a kínai császár erősített meg méltóságában, *A-shih-na Wu-shih-po* volt. Ebben az időben, Kr. u. 653-ban azonban már megkezdődött az arabok előnyomulása Közép-Ázsia felé. Kr. u. 652/653-ban *ad-Daḥḥāk bn Qais* (al Ahnaf), 'Abd allāh bn 'Āmir elővéd csapatainak parancsnoka már bevette Marv-i rōd-ot, elfoglalta egész Toxaristānt, és megállapodást kötött Balḥ lakóival kapitulációjuk feltételeiről. 'Alī uralma (Kr. u. 656–661) alatt azonban az arabokat kiszorították Kelet-Iránból (sőt még Nisāpūrból is), és Toxaristān yabjuja Sistānban helyreállította III. Pērōznak, III. Yazdگرد fiának az uralmát.¹⁶ Igaz ugyan, hogy Mu'āwiya uralkodása alatt (Kr. u. 661–680) Balḥot és Kābult 'Abd arRahmān bn Samura ismét elfoglalta, azonban ez a siker sem volt hosszú életű.

Mindenesetre az arab támadások következtében Toxaristān türk yabjujának a hatalma jelentősen meggyengült. Ísbara yabju uralkodása után, úgy látszik, a Kínával fenntartott kapcsolatok is megszakadtak, mert a tibetiek elfoglalták a Tarim-medencét. Csak Kr. u. 705-ben történt meg ismét, hogy *P'an-tu-ni-li*, Toxaristān királya követséget küldött a kínai udvarba. Ebben az időben Toxaristān yabjuja már Badaxšānban székelt, minthogy Balḥot és királyságának központi területeit az arabok már elfoglalták. Ennek következtében Šuburgān, Xusp és Herat, amelyek pénzverdei Toxaristān yabjujai számára dolgoztak, elvesztek és pénzverésük megszűnt létezni a Kr. u. 8. század elején.

E tényállásból természetszerűleg következik, hogy az a két emisszió, amely a Toxaristānban uralkodó türk yabjuk pénzverésében Ísbara yabju pénzein kívül ismeretes, csak a 7. század második feléből származhat. Egyikük (Cab.d.Méd. 1965. 1915), amelynek előlapján a *sym yyp MLK'* „Sēm Ĵeb (= Yabju) šāh”, a hátlapján pedig a *hpt špwlq'n'* „(veretett) 7. (uralkodási évében) Šuburgānban” felirat olvasható, azt bizonyítja, hogy kibocsátása időpontjában Šuburgān még Toxaristān yabjujának a birtokában volt. Ugyanennek az emisszióknak egy másik példány¹⁷ hátlapján Xuspot jelöli meg verdehelyként. Sēm yabjut *Wu-shih-po*-val, Toxaristānakkal a királyával azonosíthatjuk, akit már a kínai császár erősített meg méltóságában Kr. u. 653-ban. A kínai *Wu-shih-po* 烏濕波 átírás (feltéve, hogy a kínai *po* 波 írásjel jeltévesztés *mu* 沐 helyett) és északnyugati T'ang *'uo-sé(β)-m(uγ)* hangalakja jól tükrözhet egy idegen **Asēm* nevet. Az *Asēm* ~ *Sēm* név közép-iráni eredetű (vö. középperzsa *asēm* ~ *sēm* 'ezüst', amely a görög ἄσημος szó átvétele. Ha Sēm — *Wu-shih-mu* uralkodási idejét Kr. u. 653-tól számítjuk, akkor 7. uralkodási éve 659/660 lesz, azaz egy évvel még mindig a Mu'āwiya alatt (Kr. u. 661–680) bekövetkezett arab invázió előttre esik.

A Toxaristān felett uralkodó yabjuk harmadik emissziója (Cab. d. Med. 1970. 749),¹⁸ amelynek előlapján a *gwn špr' yyb MLK'* „Gün Ĵspara Ĵeb (= Yabju) šāh” felirat olvasható, hátlapján nem jelöli meg sem az uralkodási évet, sem a verdehelyet. Ez a szembeötlő jelenség valószínűleg azokkal a történeti eseményekkel ma-

¹⁶ J. Marquart: i. m. 67 sk. J. Harmatta: Sino-Iranica. Acta Ant. Hung. 19 (1971) 140 skk. P. Daffinā: La Persia sassanide secondo le fonti cinesi. RSO 57 (1983) 133.

¹⁷ R. Göbl: i. m. 266. emisszió.

¹⁸ R. Göbl: i. m. 267–271. emissziók.

gyarázható, amelyek következtében Toxaristān yabyuja Badaxšānba kényszerült visszavonulni, mivel központi területei és verdehelyei arab uralom alá kerültek. Gün Īšpara yabyu után, akinek uralkodása a Kr. u. 7. század utolsó évtizedeire eshetett, Toxaristān yabyujainak pénzverése megszűnt, s egyszersmind országuk elveszítette politikai és katonai jelentőségét.

Szemmel láthatólag a türk *A-shih-na* dinasztia uralma is megszűnt Toxaristānban ebben az időben. *P'an-tu-ni-li* után *Ti-shé*, Čayāniyān királya lett Toxaristān yabyuja 719-ben. A későbbi yabyukat a kínai források csak a T'ang dinasztia udvarába küldött követségeik kapcsán említik, így Kr. u. 729-ben *Ku-tu-lu Tun Ta-tu-t* (Qutluy Ton Tardu), aki segítséget kért az arabok ellen, Kr. u. 749-ben *Shih-li-mang-kia-lo-t*, aki katonai segítséget kért és kapott a tibetiek ellen, és Kr. 758-ban *Wu-na-to-t*, aki személyesen kereste fel a T'ang dinasztia udvarát, és részt vett a lázadó *An Lu-shan* elleni küzdelemben.¹⁹

Kāpiša-Gandhāra

Kāpiša-Gandhāra hephthalita királysága meg tudta őrizni függetlenségét azután is, hogy a Hephthalita Birodalom nyugati területeit először a Sāsānidák, majd később a nyugati türkök elcsatolták. Később a Kr. u. 625-ben bekövetkezett nyugati türk hódítás idején, a Gandhārában uralkodó Xingil-dinasztia utolsó uralkodója, II. Narendra elismerte a nyugati türk Ton Yabyu qaγan fennhatóságát, s így megtarthatta trónját. Hsüan-tsang, a híres kínai buddhista zarándok tudósítása szerint azonban Gandhāra királyi dinasztiája már kihalt az ő Kr. u. 630-ban lejátszódó látogatása idején, és az ország Kāpiša uralma alá került.²⁰ Hsüan-tsang elbeszéléséből világosan kiderül, hogy ottani tartózkodása előtt a Xingil-dinasztia uralma már csak Gandhārára korlátozódott, míg Kāpišában egy másik, valószínűleg nyugati türk eredetű király uralkodott, aki csak II. Narendra halála után egyesítette a két királyságot uralma alatt. Egyébként semmi adatunk sincs arra vonatkozólag, hogy Kāpiša Gandhārától már a nyugati türk hódítás előtt elszakadt volna. Nagyon valószínűnek látszik, hogy amikor a nyugati türkök Kr. u. 625 körül az Indus folyóig nyomultak előre, akkor szakították el Kāpišát Gandhārától és bízták rá egy nyugati türk fejedeleme, aki azután Gandhāra királya is lett a Xingil-dinasztia kihalása után.

Valóban, a T'ang-shu szerint Kr. u. 658-ban Kāpiša és Gandhāra királya Ho-hsieh-chih 曷拏頡支 volt,²¹ akinek a neve (északnyugati T'ang *χάι-γιά-τσί* türk *Qaryilačī) világosan türk eredetre utal. Ho-hsieh-chih először Kāpiša királyságát nyerhette el, majd néhány év múlva, de mindenesetre Kr. u. 630, azaz Hsüan-tsang látogatása előtt II. Narendra utóda lett Gandhārában is, ahol trónra lépését esetleg házassági kapcsolat is megkönnyíthette. Figyelemre méltó, hogy az új türk dinasztia átvette a hephthalita *xingil* királyi címet és a Xingil-dinasztia örökösének tekintette magát.²²

¹⁹ E. Chavannes: i. m. 155–158 és Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux.² Paris, 95.

²⁰ E. Chavannes: Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux. 130.

²¹ E. Chavannes: i. m. 131 és 4. j.

²² J. Harmatta: Late Bactrian Inscriptions. Acta Ant. Hung. 17 (1969) 404–405.

Bár Kāpiša-Gandhāra új türk királyi dinasztiája nagy hangsúlyt helyezett a hephthalita Xingil-dinasztiával való kontinuitásra, mégis egy új éremtípust kezdett veretni,²³ amely a királyt Īšbara yabγuéhoz hasonló koronával ábrázolta, azzal a különbséggel, hogy a koronát kettő helyett csak egy holdsarló díszítette és a Xingil dinasztia pénzeinek brāhmī feliratát a következő pehlevi felirattal helyettesítette: *nyčky MLK'* „Niza/i/uk király”. Ennek az éremtípusnak a veretése hosszú időn át folyt, és csaknem egy évszázadig tartott (kb. Kr. u. 630-tól kb. Kr. u. 720-ig). Az egymást követő emissziók megtartották ugyanazt az éremképet, de kisebb módosulások a korona alakjában és a fülönfüggő formájában megfigyelhetők, és a felirat fokozatosan deformálódott.²⁴ Ha figyelembe vesszük az éremtípus verésének hosszú periódusát és azt a tényt, hogy Gandhāra türk dinasztiájának első uralkodója a **Qaryilači* nevet viselte, a *nyčky MLK'* olvasatot semmiképpen sem értelmezhetjük szeménynévnek, hanem címet vagy dinasztikus nevet kell látnunk benne. A *nyčky MLK'* olvasatot²⁵ teljes mértékben alátámasztja a *Chih-fu-yuan-kuei* kínai enciklopédia adata, amely szerint *Na-sé*, *Ko-p'i-shih* királya Kr. u. 719-ben követet küldött a kínai udvarba.²⁶ *Ko-p'i-shih* 訶毗施 ókínai *ká-b'ji-sie* kétségtelenül *Kāpiši* (= Kāpiša-Gandhāra királyság) nevének kínai átírása, míg *Na-sé* 捺塞 ókínai *ná-sək* a **Nizuk* név feltehető baktriai **Nazuk* változatát tükrözheti. Korábban a *nyčky* olvasatot *Nēzak* tarxān, Badγēs uralkodója nevével azonosították. A paleográfiai és a történeti adatok gondos revíziója azonban kétségtelené tette, hogy az utóbbi nevet a forrásokban *Tirek*-nek, egy türgiš eredetű névnek kell olvasnunk.²⁷

Ha így a korábban feltett kapcsolat *nyčky MLK'* és az állítólagos *Nēzak* tarxān között elesik, kézenfekvő kapcsolatba hozni a Nizuk-dinasztiát a nyugati türk *A-hsi-chieh Ni-shu Szü-kin* 阿悉結泥孰侏 (†*Āskil Nizük Jigin*) törzs arisztokráciájával. E törzs vezérei és előkelői a *Ni-shu* nevet (**Nizük*, vö. *Ni-shu Mo-ho* šad, *Ni-shu qayan*, *Ni-shu szü-kin*, *Ni-shu ch'o*) viselték. Amikor a nyugati türkök az Indus folyóig terjedő területet meghódították, a korábbi Hephthalita Királyság utódállamainak királyi és fejedelmi rangjait nyilvánvalóan a nyugati türk törzsfők és előkelők között osztották szét. Így kerülhetett az *Āskil Nizük Jigin* törzs arisztokráciájának egyik tagja Kāpiša királyi székébe. Az *Āskil Nizük Jigin* törzsnév *Nizük* eleme, amely a saka **näjsuka*- 'harcos, vitéz' szó (a saka *näjs*- 'harcolni' ige származéka) átvétele, vált Kāpiša-Gandhāra királyainak dinasztikus nevévé, míg családi nevük *Ho-hsieh-chih* (**Qaryilači*) lehetett, azaz az a név, amelyet Kāpiša-Gandhāra első nyugati türk királya viselt.

Kāpiša-Gandhāra Nizuk dinasztiája Kr. u. 670 körül két ágra különült el. A király és testvére között ellenséges viszony alakult ki, s az utóbbi Sīstān arab kormányzójához menekült, aki megengedte neki, hogy Zābul városában rendezze be székhelyét. Az arabok Sīstānt már 650 táján elfoglalták. Azonban 'Alī alatt mind Sīstānt, mind Xorāsānt elvesztették. Mu'āwiya alatt azután Sīstānt, Toxaristānt és

²³ R. Göbl: i. m. III. 198–205. és 217–224. emissziók.

²⁴ 198. emisszió *nyčky MLK'*, 200. emisszió *yčky MLK'*, 219. emisszió *čky MLK'*, R. Göbl: i. m. III.

²⁵ Ezenkívül a *npyk* és *nypk*y olvasatok is lehetségesek, a *nspky* olvasat azonban paleográfiai szempontból lehetetlen.

²⁶ E. Chavannes: Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux.² Paris. 40.

²⁷ E. Esin: Tarkhan Nizak or Tarkhan Tirek? JAOS 97 (1977) 323 skk.

Kābul ismét elfoglalták egy évtizedre. Ennek ellenére 'Abd arRahman bn Samura arab kormányzó halála (50 H. = 670/671 Kr. u.) után Kābul (Kāpīsa-Gandhāra) királya kiűzte az arabokat országá területéről. Ugyanakkor elmenekült testvére, Zābul királya elfoglalta Zābulistánt és ar-Ruxxajot. Igaz ugyan, hogy az új arab kormányzó, arRabī' bn Ziyād legyőzte őt, azonban valamivel később Sīstān arab alkormányzója, Yazīd bn Ziyād súlyos vereséget szenvedett és elesett a Ganzánál vívott csatában. Ganzā a modern Faznīnak felel meg. Ez az esemény világosan Zābul királyságának megerősödésére utal. Uralkodója felvette a *zibil* címet (amelyet korábban helytelenül többek közt *zanbil*-nak, *zumbil*-nak, *rutbil*-nak olvastak), amely a régi hephthalita *zabolo* címre megy vissza, s amelyet Zābul királyai még a Kr. u. 9. században is viseltek.

A nyugati türk *Ho-hsieh-chih* (*Qaryīlači) királyi család Kāpīsában, illetve Zābulban uralkodó két ága között a viszony nem volt békés. A T'ang-shu szerint Zābul (azaz a Qaryīlači család Zābulban uralkodó ága) 711 után kiterjesztette hatalmát Kāpīsa-Gandhārára is. Valószínűleg ez az esemény lehetett az alapja a Kābulban uralkodó Türk Šāhi dinasztia eredetmondájának, amelyet Bīrūnī „India” c. munkájában három évszázaddal később örökített meg. E monda szerint a dinasztia alapítója Barhatakīn volt, aki titkon elrejtőzött egy barlangban, majd mint egy csodalény hirtelen megjelent a nép előtt, s így jutott hatalomra.

Aligha lehet kétséges, hogy Barhatakīn történetében a barlang-motívum a türkök eredetmondájának késői visszhangja. A türkök eredetmondája szerint ugyan is őseik egy barlangban éltek. A történeti valóság azonban más volt. Hui-ch'ao kínai zarándok szerint, aki Gandhārat Kr. u. 723 és 729 között, tehát alig egy évtizeddel az esemény után látogatta meg, „a T'u-chüeh király apja megadta magát *Chi-pin* (Kāpīsa-Gandhāra) királyának népének minden részlegével, katonáival és lovaival együtt. Amikor a T'u-chüeh katonai ereje megerősödött, megölte *Chi-pin* királyát és maga lett az ország ura.”²⁸ Így tehát a hatalom mind Zābulban, mind Kāpīsa-Gandhārában a Qaryīlači királyi család ugyanazon ágának a kezébe került. Valóban, Hui-ch'ao kifejezetten megmondja, hogy Zābul királya az unokaöccse volt Kāpīsa-Gandhāra uralkodójának. A mondai köntös ellenére, amelyben a történetben megjelenik, Barhatakīnnek, az új dinasztia alapítójának történeti személyiségnek kellett lennie. Neve, *Barha*, hiperszanszkritizmus *Baha helyett, amely viszont a türk *Baya* névalakra megy vissza, míg *takīn* a türk *tegin* cím átírása. A *Baya* név jól ismert a nyugati türkök körében (kínai átírásban *Mo-ho* 莫賀 alakban jelenik meg, északnyugati T'ang alakja *mbāy-yā* volt, amely igen pontosan adja vissza a türk *Baya* alakot) és a *tegin* cím is széleskörűen használatban volt náluk (kínai átírásban *t'ê-ch'in* 特勤 alakban jelenik meg). Így a *Baya tegin név hiteles lehet a mondai hagyományban.

A kínai tudósításból arra lehet következtetni, hogy *Baya tegin*nek két fia volt: az egyik őt követte Kāpīsa-Gandhāra trónján, a másik pedig Zābulnak lett a királya. A T'ang-shu tudósítása szerint Kāpīsa-Gandhārának Kr. u. 719 és 739 között *Wu-san T'ê-ch'in Shai* volt az uralkodója, s a történeti összefüggés világosan arra mutat, hogy *Baya tegin*nek volt a fia. Nevének kínai átírása 烏散特勒

²⁸ W. Fuchs: i. m. 445. Fuchs figyelmét elkerülte, hogy Hui Ch'ao látogatása idején Wu-san T'ê-ch'in Shai, nem pedig Barhatakīn volt *Kien-to-lo* (Gandhāra) királya. Kābul Türk Šāhi dinasztíája eredetéről M. A. Stein: Zur Geschichte der Čāhis von Kābul. Festgruss an Rudolf von Roth. Stuttgart 1893. 1 skk.

(ókinai *'uo-sân d'ak-g'ien sa±*) az iráni **Horsân Tegin Šāhi* nevet és címet, azonban a kínai szörendet tükrözi s így értelmezése „Horsân Tegin Šāhija” lehetne. A *Horsân* szó a *Xvārāsān > Xorāsān* földrajzi név hephthalita fejleményének tekinthető, s az egész kifejezés nyilvánvaló jelentése „Tegin, Xorāsān királya”.

Baya tegin új dinasztiajának hatalomra kerülése tükröződött a pénzverésben is. A Nizuk királyok jellegzetes éremképét új királyi portré váltotta fel. A király a Nizuk dinasztiaétól eltérő új koronát visel, amelyet három holdsarló díszít. Ez visszatérést jelent a hephthalita hagyományokhoz²⁹ és a Toxaristān türk yabyuitól való függetlenség világos kinyilvánítását juttatja kifejezésre. Az első emissziókon a *nyčky MLK'* felirat értelmetlen maradványait még megtartották.³⁰ Később e feliratmaradványoknak már csak dekoratív funkciója volt.³¹ Végül az érméken baktriai abécében írt új felirat jelenik meg: $\sigma\pi\omicron\ \text{p}\alpha\upsilon$ „Őfelsége a király”.³² Így a király neve látszólag nem jelenik meg a feliratban. Bīrūnī tudósítása szerint azonban Baya tegin hatalomra kerülése után felvette a „Kābul királya (*šāhiya*)” címet. Így az éremfelirat egyszerűen mint „a Šahi”-t azonosíthatta őt. Baya tegin — a baktriai felirattal ellátott emisszióval talán egyidejűleg — a *šri šāhi* „Őfelsége a Šahi (király)” brāhmī felirattal is veretett pénzt.³³

Baya tegint Kr. u. 719-ben fia, Tegin követte a Kāpiša-Gandhāra feletti uralomban. Trónra lépésekor Tegin felvette a nagyhatalmi igényt kifejező *Xorāsān šāh* „Xorāsān királya” címet. Ez szintén visszatérést jelentett a hephthalita hagyományokhoz, minthogy a két legjelentősebb hephthalita király, Lakhana és Jabula, ugyanezt a címet viselte. Tegin šāh folytatta apja pénzverését, amennyiben éremképében megtartotta a holdsarlókkal díszített koronát, azonban a díszítéshez még két szárnyat (a *farn*-ot, a királyi dicsőséget kifejező szimbólumot) is hozzátett, és pénzfelirataiban számításba vette királyságának különböző ethnikai elemeit. Legkorábbi emisszióján kizárólag pehlevi felirat szerepel, amelyet a következőképpen kell olvasnunk és értelmeznünk:

előlap	10 ^h	<i>GDH 'pzw</i>	„A dicsőség növekedett!
	2 ^h	<i>tkyn' bgy</i>	Tegin, a fenséges
		<i>hwty</i>	ur,
		<i>hwl's'n MLK'</i>	Xorāsān királya
hátlap	9 ^h	<i>TLYN</i>	második (évében verette)
	2 ^h	<i>z'wlst'n</i>	Zāvulistānban.”

Figyelemre méltó jelenség, hogy ezt az emissziót Zāvulistānban verték, ami arra mutat, hogy Kāpiša-Gandhāra és Zābul viszonya ebben az időben barátságos volt. Az emisszió kibocsátásának időpontját Kr. u. 721-re lehet tenni.

A következő emissziót viszont Gandhārában verték. Felirata baktriai, pehlevi és brāhmī ábécében baktriai (vagy hephthalita), középperzsa és szanszkrit nyelven íródott. Szövege a következő:

²⁹ *R. Göbl*: i. m. I. 155.

³⁰ *R. Göbl*: i. m. III. 225–231. emissziók.

³¹ *R. Göbl*: i. m. III. 232–234. emissziók.

³² *R. Göbl*: i. m. III. 236–237. emissziók.

³³ *R. Göbl*: i. m. III. 252. emisszió.

előlap	2 ^h	σρι ταγινο βαυο	„Őfensége Tegin király
hátlap	3 ^h	w'y	Way(hindben)
	9 ^h	TLL'	harmadik (évében verette).
		a tüzoltár két oldalán	
	1)	śrīlā devī	A szépséges királynő,
	2)	Pīnaśrī	Pīnaśrī.”

Ennek az emisszióknak különleges sajátossága a királynő nevének feltüntetése. Ez nyilvánvalóan gesztus volt Gandhāra ind lakossága irányában. A királynő ind eredetű volt, és magas társadalmi helyzetet foglalt el az ind társadalomban. Ezt világosan mutatják a „Gilgiti kéziratok” is, amelyekben a király mellett megemlíti a királynő nevét is. Másik különleges vonása ennek az emisszióknak, hogy Way(hind)ben verték, az ókori Udabhāṇḍapurában, Kābul Šāhi királyainak székhelyén. E város neve középind alakjában itt fordul elő első ízben.

Tegin šāh harmadik éremtípusát szintén Gandhārában verték. A király koronája ezen különbözik a korábbi emisszióknak láthatótól. Felirata csak baktriai írásban és nyelven íródott, és a következőképpen olvasható és értelmezhető:

előlap	2 ^h	ταγινο υορσανο βαυο	„Tegin, Xorāsān királya
hátlap	2 ^h	χρονο υφδ	(verette) a 494. éra-évben
	10 ^h	πορβαορο	Puršavurban.”

Puršavur az óind *Puruṣapura* városnév középind fejleménye, amely pontosan megegyezik a városnak az arab irodalomban használt *Puršāwar* és *Puršōr* nevével.³⁴ Nem kevésbé figyelemreméltó az emisszió keltezése. A dátumot a Kr. u. 231/232-ben kezdődő késői kušāna-érában³⁵ adták meg, amelynek 494. éve Kr. u. 725/726-nak felel meg, az emissziót tehát ekkor bocsátották ki.

Végül Tegin šāh negyedik éremtípusa az uralkodót ismét új koronával ábrázolja, amelyet három holdsarló vagy tridens, két szárny és egy állatfej díszít. A felirat az előlapon részben baktriai, részben brāhmī, a hátlapon pedig pehlevi ábécében íródott. Szövege a következő:

előlap	baktriai	σρι βαυο	„Őfensége a király”
	brāhmī	śrī hiḍibira kharalaca parameśvara śrī šahi tigina devakāritam	„Őfensége a hiḍibira, a Kharalaca, a legfőbb úr, őfensége Tigin šahi, a felség verette”.
hátlap	pehlevi	(a) tkyn' hwl's'n MLK'	„Tegin, Xorāsān királya
		(b) hpt' hpt't'	verette a 77. éra-évben”.

³⁴ J. Markwart: Wehrot und Arang. Leiden 1938. 109.

³⁵ J. Harmatta: i. m. 425.

Ennek az éremnek a felirata több érdekes problémát vet fel. Ami a keltezést illeti, a 77. év nyilvánvalóan a post-Yazdgird-érára³⁶ vonatkozik, amely Kr. u. 652-ben kezdődött. Így a 77. éra-év Kr. u. 728-nak felel meg. Más természetű problémát jelent a *hiđibira* szó. Ez a türk *ilteber* vagy *elteber* méltóságnévnek lehet az ind átírása, minthogy a cerebrális *d* fonetikai szempontból alkalmas volt az *l* visszaadására is, amennyiben már a védikus nyelvben *l*-lel váltakozhatott, s az idegen nyelvű átírásokban *l*-lel írták át (vö. pl. szanszkrit *tađāga-* > arab *talāgu*). A török *ilteber* méltóságnévnek *iltber*, *ilber* változatai is vannak, mint ezt többek közt kínai *hsieh-li-fa* 頡利發 átírása is bizonyítja, amelynek északnyugati T'ang *χi(ɿ)-lji-pfvyɿ* alakja világosan **hiliber* türk alakra utal mint forrásra.³⁷ Ugyanennek a türk alakváltozatnak lehet az átírása a brāhmī ABC-ben *hiđibira*.

Az éremfelirat másik problematikus szava *kharalaca*, amelyben bizonyára nevet vagy címet kereshetünk. Valóban, ez a szó a dinasztia **Qarɣilači* alakban rekonstruált családnévvel azonosítható, ha feltesszük, hogy benne *-rɣ-* > *-r-*, illetve *-i-* > *-a-* hangváltozás ment végbe (**Qarɣilači* > **Qaralača*), amire az ótörökből számos példát ismerünk.³⁸

Ez a felismerés rendet teremthet abban a zűrzavarban is, amely mind a kínai forrásokban, mind pedig a tudományos irodalomban Zābulistān kínai *Ko-ta-lo-chih* ~ *Ko-lo-ta-chih* ~ *Ho-ta-lo-chih* névvel kapcsolatban uralkodik. A T'ang-shu szerint Zābulistān neve eredetileg *Ts'ao-chü-cha* (**Jaguda* < *Javula*) volt, 656 és 660 között *Ho-ta-lo-chih* névvel jelölték, majd Wu császárnő *Hsieh-yü* 謝麗-re (északnyugati T'ang *Zi-ıvyɿ* < **Ziβil*) változtatta a nevét. Régi, megrögzött tévedése a tudományos kutatásnak, hogy felületes fonetikai hasonlóság alapján azonosította az idézett névalakokat a *Ruxxaj* névvel, amely az arab földrajzi irodalomban az ókori Arachosia (középperzsa *Raxvad*) neveként használatos. Ez az azonosítás azonban több okból is lehetetlen.

Mindenekelőtt a *Ho-ta-lo-chih* nevet a T'ang udvar csak 656-tól 660-ig használta mint Zābulistān hivatalos nevét. Ezért lehetetlen, hogy a hivatalos *Hsieh-yü* helyett ezt használták volna egy olyan dokumentumban, amelyet a császári kancelláriában Kr. u. 718/719-ben írtak. Azután az arab *Ruxxaj* alakra nincs adatunk a Kr. u. 10. század előtt. Ez az alak a közép-iráni *Raxvad*-ból gutturális asszimiláció útján jött létre, azonban az eredeti iráni alakot Ibn Rusta és Maqdisī még a 10. században is használták. Továbbá az arabban a *g* > *ʃ* hangváltozás még nem ment végbe, mint ezt az arab nevek középperzsa átírásai bizonyítják. Következésképpen a *Ruxxaj* alak az arabban még nem létezhetett a 7. században, amikor a kínai *Ko-ta-lo-chih* név létrejött.

A kínai *Ko/Ho-ta-lo-chih* 葛/曷達羅支 névalakban a szókezdő *ko/ho* 葛/曷 (ókínai *kát/γát*) világosan idegen szókezdő **q*-ra utal. A név északnyugati T'ang alakja *káɿ-d'á(ɿ)-lá-tsi* volt, és ha *q-ɣ* > *q-d'* disszimilációval vagy a *hsia* 達 *ta* 退 jelek összetévesztésével számolunk, akkor a kínai *káɿ-d'á(ɿ)-lá-tsi* vagy *káɿ-ya-lá-tsi* alakokat az országnévvé vált türk királyi családnév — *Qarɣalači* — pontos átírásának tekinthetjük. Zābulistān esetében azt az érdekes kínai gyakorlatot figyelhetjük

³⁶ R. Göbl: i. m. I. 144.

³⁷ A türk *elteber* cím és a *hitivira* (ahogy ő a brāhmī *hiđibira* írásképet olvasta) alak hasonlósága nem kerülte el már H. Humbach figyelmét sem, i. m. 60.

³⁸ Vö. pl. *qarɣuy* 'karvaly' > *qaruy* és *balıq* 'hal' > *balıq*, A. von Gabain: *Alttürkische Grammatik*². Leipzig 1950. 49.

meg, hogy egy országot uralkodójának nevééről vagy címéről neveztek el. Ez a nomád népek nyelvhasználatára vezethető vissza, amely kimutatható a mongolokig. Zābulistān első kínai neve *Ts'ao-chü-cha* < *Jaguda ~ *Jagula, a *Javula* királyi cím és név hephthalita változata volt. Azután a nyugati türk *qaryalači* uralomra jutása után az ország neve *Ko-hsia-lo-chih* (*Qaryalači) lett. Végül a Qaryalači-dinasztia két ágának elkülönülése és Gazniban a Zibil királyság létrejötte után a kínaiak az országot *Hsieh-yü-kuo*-nak, „a *Hsieh-yü* (*Zivil) országá”-nak nevezték. Ezt a nevet a kínaiak meg is tartották a Kr. u. 8. század folyamán, minthogy Zābulistān valamennyi uralkodója a *Zibil* királyi címet viselte.

Mindebből természetesen következik, hogy Tegin šāh éremfeliratában a *hiđibira kharalaca* szavak, csakúgy mint a kínai *Ko-ta-lo-chih hsieh-li-fa* és *Ko-ta-lo-chih t'ê-ch'in* kifejezések jelentése nem „Arachosia *elteber-je*” és „Arachosia *tegin-je*”, hanem egyszerűen a királyok családi, illetve dinasztikus nevét (*qaryalači* ~ *Qaralača*) és címeit (*elteber*, illetve *tegin*) jelzik.

Összefoglalva Tegin šāh pénzverésének jellegzetes vonásait megállapíthatjuk, hogy azok híven tükrözik Kāpiša-Gandhāra korabeli történeti helyzetét, gazdag kulturális hagyományait és lakosságának ethnikai összetételét. A pénzfeliratokban megjelennek az ország összes jelentősebb nyelvei (baktriai, középperzsa, szanszkrit) és írásbeliségei (pehlevi, baktriai, brāhmī), és tartalmuk egyaránt utal a perzsa, hephthalita, türk és ind királyi ideológia hagyományaira. Ugyanez a művelődési szinkretizmus nyilvánult meg az érememissziók keltezésében. A kibocsátás időpontját uralkodási években, a késői kušāna-érában és a post-Yazdgird-érában tüntették fel. Az első keltezési mód az ország független királyság voltát hangsúlyozta, a második a helyi hagyományokhoz kapcsolódott, amelyek a királyi dinasztiát a késői kušāna-érát megkezdő III. Kaniškára vezették vissza, a harmadik pedig a Sāsānida-dinasztiától való eltávolodást érzékeltette, amely éppen ebben az időben tette utolsó erőfeszítéseit, hogy a Türgiš qaγan segítségével országát visszaszerezze.

Zābulistān

Tegin šāhkal egy időben unokaöccse Zābulistānban uralkodott Kr. u. 720-tól hozzávetőleg Kr. u. 738-ig. Nevét a T'ang-udvarban két különböző alakban jegyezték fel: *Shih-yü* és *Shih-k'ü*; azonban mindkét íráskép a *zibil* méltóságnév és személynév különböző változatait adja vissza. *Shih-yü* 誓屈 (északnyugati T'ang *Ži-ivvy) pontosan tükrözi a *Zibil* ~ *Zivil* alakot, amelyet az arab források is használnak, míg a *Shih-k'ü* 誓屈 írásmód (északnyugati T'ang **Ži-k'ivvy*) egy *Zigil alakot tükröz, amely a *Zibil* ~ *Zivil* méltóságnév hephthalita fejleménye.

Zābulistān függetlenségét, jelentőségét és hatalmát ebben a korszakban jól tükrözi pénzverése. Zibil ebben a tekintetben is független volt nagybátyjától, Tegin šāhtól, amennyiben olyan éremképet alakított ki, amely részben sāsānida hagyományokra, részben az arab kormányzók pénzverésére támaszkodott. Olyan jelenség ez, amely híven tükrözi nyugati orientációját, míg indiai kapcsolatait csak egy rövid brāhmī felirat érzékelteti. Pénzeinek felirata a következő:

előlap, pehlevi	1 ^h	<i>yypwl hwtyp</i>	„Īibil király
	11 ^h	<i>GDH</i>	dicsősége
	9 ^h	<i>'pzw</i>	növekedett!”

a peremen körben	1 ^h	<i>PWN ŠM Y yzt'</i>	„Isten nevében!
	3 ^h	<i>yypwl bgy hwtyp</i>	Ĵibul a fenséges király,
	6 ^h	<i>whm'n'n mlt'n</i>	bátor emberek
	9 ^h	<i>MLK'</i>	uralkodója!”
hátlap, pehlevi	1 ^h	<i>pncdh z'wlst'n</i>	„15. évében Zābulistānban (veretett)
	3 ^h	<i>'pl plm'n yzd'n</i>	az istenek parancsára.”
brāhmī	11 ^h	<i>śrī vakhudevah</i>	„Őfensége a felséges király.”

Ĵibul ~ Zibil érememissziói ez ideig 2., 9., 10. és 15. uralkodási éveiből ismereteseek. Nagyon valószínű, hogy nem sokkal 15. uralkodási éve után, amely Kr. u. 735-nek felelt meg, meghalt, mert fia, *Ju-mo-fu-ta* 738-ban lépett trónra.³⁹ Bár az utóbbi neve a kínai átírásban látszólag teljesen különbözik apjától, Zābulistān új királya is a *Ĵibul* nevet vagy címet viselte. A kínai *Ju-mo-fu-ta* 如沒拂達 átírás északnyugati T'ang hangalakja ugyanis *Ĵi-mbu-t-pfvya-d'ái* volt, s ez világosan egy iráni *Ĵibul Pīrdar „Idősb Ĵibul” névalakot tükröz, nyilvánvalóan megkülönböztetésül egy „Ifjabb Ĵibul”-tól.

Küzdelem a függetlenségért

Egy évvel később, Kr. u. 739-ben Tegin šāh lemondott Gandhāra trónjáról fia, *Fu-lin-chi-p'o* javára.⁴⁰ Ebben a névben *p'o* 婆 *so* 娑 jeltévesztéssel kell számolnunk, következésképpen helyes névalakja *Fu-lin-chi-so* 拂蒜闌娑 lesz, amelynek északnyugati T'ang *pfvya-lium-kje-sá* hangalakja könnyen felismerhetővé teszi az új király *Frōm Kēsar „Róma (= Bizánc) császára” nevét. Ez a név abban a történeti helyzetben arabellenes programot és propagandát jelentett, és Fromo Kēsaro (ez nevének baktriai alakja) a férfikorba lépésekor vehette fel türk szokás szerint *er at*-ként „férfi név”-ként Kr. u. 719-ben, amikor egy bizánci követség ment a kínai császárhoz Toxaristānon keresztül, és tájékoztatta Közép-Ázsia királyságait arról a nagy győzelemről, amelyet a bizánciak arattak Kr. u. 718-ban az arabok felett.⁴¹

Fromo Kēsaro pénzverése inkább a késői Sāsānidákéhoz és az arab helytartókéhoz, mint Tegin šāh éremtípusaihoz kapcsolódik. Pénzeinek feliratai csak baktriai és pehlevi írásban és nyelven készültek. Szövegük a következő:

előlap, pehlevi	11 ^h	1. <i>GDH</i>	„A dicsőség növekedett!”
		2. <i>'p<zwt></i>	
	2 ^h	1. <i>bg</i>	„Őfensége a király”
		2. <i>hwtyp</i>	

³⁹ *E. Chavannes*: Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux². Paris. 210. Mint *Chavannes* megjegyezte, *Shih-yü* (*Zivil) halála és *Ju-mo-fu-ta* trónra lépése 4-5 évvel korábban is történhetett.

⁴⁰ *E. Chavannes*: i. m. 132.

⁴¹ *J. Harmatta*: i. m. 412.

	a peremen körben baktriai	φρομο κησαρο βαγο χοαδηο
		„Fromo Kēsaro, a fenséges király
hátlap, pehlevi	10 ^h ŠT'	(verette) 6. (évében)
	2 ^h hundy	Hundban.” ⁴²

Ez Fromo Kēsaro-nak eddig ismert legkésőbbi emissziója, amelyet Hundban (Udabhāṇḍapurában) vertek.

Zābulistān és Kābul-Gandhāra királyainak pénzverése világosan tanúskodik e két ország gazdasági és politikai erejéről és jelentőségéről. Mindkét királyság képes volt megőrizni ethnikai és kulturális identitását, és sikeresen küzdött függetlenségéért az arab hódítók ellen. Míg az arab uralom Sīstānban, Badžēsben, Gōzgānban, Toxaristānban és Transoxaniában, sőt még Sindben is szilárdan megvetette lábát már a 8. század elején, Qutayba Kr. u. 710/711-ben Zābulistān ellen vezetett adóbehajtó expedíciója ellenére ez az ország és Kābul-Gandhāra mint szigetek álltak az arab rablóhadjáratok tengerében. Csak a 8. század vége felé ismerte el legalábbis formálisan mindkét ország al-Mahdī kalifa fennhatóságát, de Kābul valóságos meghódítása nem történt meg a 9. század vége előtt. A 8. század első felében Zābulistān és Kābul még sikeresen küzdöttek az arabok ellen. Egy, a közelmúltban tett felfedezés lehetővé teszi, hogy meglepő bepillantást nyerjünk e korszak eseményeibe. Több arab helytartó pénzein a peremre körben utólag rávert baktriai szöveget sikerült felfedezni,⁴³ amelynek szövegét következőképpen olvashatjuk:

Φρομο Κησαρο βαγο χοαδηο κιδο βο ταζικανο χοργο οδο σασ βο σαβαγο ατο ι μο βο γαινδο

„Fromo Kēsaro a fenséges király az, aki legyőzte az arabokat, és adót vetett ki rájuk. Így el is küldték azt.”

Ezek a pénzek az arabok által Fromo Kēsaro-nak fizetett adóként jutottak Gandhārába, ahol peremükre a fenti szöveget verették rá, hogy az arabok felett aratott győzelemről tájékoztassanak. Ez az esemény nyilvánvalóan Fromo Kēsaro uralkodása (Kr. u. 740–746) alatt történt, és lényegesen hozzájárulhatott ahhoz, hogy belőle a későbbi történeti hagyományban a tibeti nemzeti hős *Phrom Ge-sar* formálódott,⁴⁴ akinek alakja napjainkig él a régi Gandhāra területének folklórjában.

Az arab adófizetés emléke megőrződött a tibeti történeti hagyományban is, amely szerint két *Ta-zig* (= arab) király, *La-mer-mu* és *Hab-gdal* készséggel fogadták a tibeti parancsot, pontosan, hiánytalanul fizettek drágaköveikkel és gazdagságukkal.⁴⁵ A két *Ta-zig* király közül *La-mer-mu* Amr bn Muslim, míg *Hab-gdal* Abd allāh bn Umaiya, a 8. század első felében Kelet-Íránban működő arab hadvezér vagy helytartó emlékét őrizhette meg. Ezek az adatok jól illusztrálhatják Gandhāra népének sikeres ellenállását az arab hódítással szemben. A küzdelem azonban nem

⁴² E felfedezés *H. Humbach* érdeme: *New Coins of Fromo Kēsaro*. In: *India and the Ancient World*. Leuven 1987. 81 skk.

⁴³ *Cabinet des Médailles* 1965. 392.

⁴⁴ *J. Harmatta*: i. m. 409 skk.

⁴⁵ *F. W. Thomas*: *Tibetan Literary Texts and Documents concerning Chinese Turkestan*. I. (London 1935) 273.

itt dőlt el, hanem a messze északon Talasnál, ahol az arabok és a melléjük állt türkök döntő győzelmet arattak a kínai hadsereg felett Kr. u. 751-ben.

A korábbi Hephthalita Királyság legjelentősebb utódállamai, mint Toxaristán, Kāpīsa-Gandhāra és Zābulistān mellett több kisebb fejedelemség is figyelemre méltó történeti szerepet játszott az arab hódítás korszakában. Így Bađyēs ugyan már elég korán meghódolt az araboknak, azonban uralkodója, Tīrek tarxān, egy türki származású energikus személyiség tovább folytatta az elkeseredett küzdelmet az arabok ellen Kr. u. 709-ben bekövetkezett haláláig. Sikeresebb volt Xuttal és Bāmiyān királyságok ellenállása, amelyek jelentősebb katonai erővel rendelkeztek. Xuttal királyai pénzt is verettek, ez az ország e tekintetben a késői hephthalita korba visszanyúló hagyománnyal rendelkezett. Hui Ch'ao kínai buddhista zarándok ottjártakor azonban már Xuttal is elismerte az arab fennhatóságot.

Gandhārától északra a kínai források szerint két kis területű, de stratégiai szempontból nagy jelentőségű állam, Nagy *Po-lü* és Kis *Po-lü* állott fenn. Az ezen a két országon keresztül vezető utak egyaránt fontosak voltak a T'ang Kína és Tibet számára, és Xorāsān arab meghódításának következményeképpen az Indiát a Tarim-medencével közvetlenül összekötő, nehéz, hegyes terepen haladó selyemút létfontosságúvá vált. A kínai *Po-lü* 李律 (északnyugati T'ang *Bu-lü*) a helyi *Bolor* névalakot tükrözi (amelyet később Bīrūnī is feljegyzett). Ez az óind **Bhauttapura* „a Bhauttā városa” elnevezésre megy vissza, amelyben *Bhauttā*-a tibetiek ethnikai megjelölése a szanszkritban.⁴⁶ A két Bolōr állam népessége azonban különböző ethnikai elemekből, tibetiekből, dardokból és burušaskikból állott. Érdemes megjegyezni, hogy *Gilgit* neve a kínai forrásokban ebben a korban fordul elő először. Az egyik kínai szövegben *Nieh-to* 孽多, a másikban pedig *Nieh-ho* 孽和 alakban jelenik meg. Ha figyelembe vesszük, hogy a *to* 多 jelet nem lehet összetéveszteni a *ho* 和 írásjellel, akkor csak arra gondolhatunk, hogy mindkét névalakból egy-egy jel hiányzik, és így a helyes kínai íráskép *Nieh-ho-to* 孽和多 alakban rekonstruálható. Ennek északnyugati T'ang hangalakja *gi-γ^há-tá* volt, s így eléggé pontos átírása (**Gilgat*) a *Gilgit* névnek.

A Gilgittel kapcsolatban a kínai és a tibeti érdekek közötti ellentét kiéleződése vezetett Kína híres katonai intervenciójához Kr. u. 747-ben. A koreai származású kínai tábornok, Kao Hsien-chih parancsnoksága alatt a kínai csapatok sikerrel keltek át a magas hegységeken át vezető rendkívül nehéz úton, amelynek nehézségei bizonyára meghaladták Hannibal és Suvarov csapatainak megpróbáltatásait az Alpok átkelésénél, és döntő győzelmet aratva a tibetiek felett biztosítani tudták Kína összeköttetését Xorāsānnal és Gandhārával.⁴⁷

A Kr. u. 650-től 750-ig terjedő időszak válságos kor volt Közép-Ázsia történetében. A Sāsānida Irán bukása, a Nyugati és az Északi Türk Birodalmak felbomlása, a Bizánci Birodalom válsága és a T'ang Kína lehanyatlása az egyik oldalon és az Arab Kalifátus és Tibet felemelkedése a másik oldalon világosan korszakalkotó történeti változásokat jeleznek. A régi nagy birodalmak romjain új világ volt keletkezőben, azonban a történeti fejlődés még jó néhány évszázadot igényelt ahhoz, hogy új, kiemelkedő kulturális teljesítményeket tudjon felmutatni.

⁴⁶ *E. Chavannes*: i. m. 149 sk., *J. Markwart*: i. m. 103 sk., *W. Fuchs*: i. m. 452 sk. (Xuttal), 443 (Nagy Bolor), 444 (Kis Bolor).

⁴⁷ *Sir Aurel Stein*: *A Chinese Expedition across the Pamirs and Hindukush*, A. D. 747. *Indian Antiquary* 52 (1923) 173–177.